

zene évszázadai, I, Bp., 1959; DOMOKOS Pál Péter, *Magyar táncdallamok a 18. századból*, in ZtT, IX, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., 1961; BÓNIS Ferenc, *Az Apponyi kézirat magyar táncai*, MZ, 5(1964); PAPP Géza, *A korai verbunkos stíluslemei 18. századi közhasználatú zenénkben*, MZ, 1976; MARTIN György, *Az új magyar táncstílus jevei és kialakulása*, Ethn 88(1977); PETNEKI Anna, *Lengyel–magyar zenei kapcsolatok a 16–18. századból*, dissz., kézirat, Bp., 1977; MAÁCS László, *Szertartásos lakodalmi táncaink I–II*, Táncstudományi Tanulmányok, 1982–83, 1984–85; SZABÓ István, *Újabb adatok a 16–17. századi magyar zene forrásaihoz*, ZtDolg, 1989; DOMOKOS Mária, *A 16–17. század magyar tánczenéje*, in *Magyarország zene-története*, II, 1990; KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a 15. századtól a 17. század közepéig*, Bp., 1995 (HumRef, 22); PAKSA Katalin, *Az ugrós táncok zenéje. Népzene-történeti áttekintés*, Bp., 2010; ROVÁTKAY Lajos, *Battaglia és népdal. Expedíció a 17. századi hangszeres zene egy ismeretlen területére – ungarasca-exkurzussal*, MZ, 48(2010); PAKSA Katalin, Egy „hajdú-tánc-ungarasca” dallamtípus kapcsolata a magyar népi tánczenével, kézirat.

Domokos Mária

tankönyv

1. 16–17. század

A 16–17. sz.-ban használt ~ek a középkorban kialakult, majd a 15–16. sz. fordulójától átférmálódó oktatási intézmények szükségleteit elégítették ki. A városi →káptalani iskolákban és →plébániai iskolákban terjedő korszerű szellemi irányzatok hatására jöttek létre a humanista →gimnáziumok; a reformáció megjelenésével, majd az ellenreformáció erősödésével kialakultak a prot. felekezetek →kollégiumai, valamint a jezsuita, később a piarista tanintézetek (→iskolahálózat). A különféle iskolákban más-más elnevezésekkel, de lényegében három szinten folyt az oktatás (→iskola-rendszer). A tanulók az alsó fokon elsajátították a latin nyelv alapjait, a középső szinten grammatikai ismereteiket tökéletesítették, logikát, poétikát és retorikát tanultak, klasszikus szerzőket olvastak. A

tananyagban (→iskolai tantárgyak) megjelent a matematika, a történelem és a földrajz, helyenként a görög és a héber nyelv is. A felső fokon a növendékek etikai, fizikai, metafizikai és teológiai stúdiumokkal készültek egyetemi tanulmányaikra.

A tudnivalók elsajátításához a 16. sz. elejétől adtak a tanulók kezébe tömegesen nyomtatott ~eket. Ezeket eleinte külföldről hozták be, később mind gyakrabban készítettek itthon utánnyomásokat. Az igényesebb tanárok sokrétű forrásanyag felhasználásával maguk állítottak össze ~eket iskolájuk számára. A sikeresebbek országosan elterjedtek; →Molnár Gergely latin →grammatikáját az újabb korszakok igényeit érvényesítő változtatásokkal évszázadokig újra meg újra kiadták. A hazai szerkesztésű kompendiumok nemcsak az iskola- és művelődéstörténet szempontjából fontosak, hanem a kritikátörténetnek is elsőrendű forrásai. Egy-egy tudományág módszeres áttekintése és összefoglalása az oktatás céljára ugyanis nemritkán tudományos igényű rendszerezést eredményezett, így a ~ek az irodalmi gondolkodás értékes dokumentumai. Szerzőik között gyakran a korszak kiemelkedő személyiségeit tiszteletjük. Különösen jelentősek azok a munkák, amelyek a kortárs eszmeáramlatok recepcióját mutatják, ugyanakkor a feldolgozásmód eredetiségéről is tanúskodnak.

A nemzeti nyelvek rendszerezésének igénye Mo.-on →Erasmus hatására jelent meg. →Sylvester János idetartozó munkái nem váltak széles körben ismertté. Jobban elterjedtek a más szerzőktől származó grammatikák és →szótárak. A wittenbergi reformáció hívei a Philipp Melanchthon által újrendszerezett tudományok ~eit vették alapul munkáikhoz, ezeket sokáig használták nemcsak az ev., hanem a ref. iskolákban is. A 16. sz. egyik legjelentősebb kisugárzása gondolkodójának, Petrus Ramusnak a hatása közvetve érvényesült nálunk. Az 1630-as évektől Gyulafehérváron tanító német professzorok, Johann Heinrich →Alsted, Johann Heinrich →Bisterfeld és Ludwig Philipp

Molnár Gergely latin nyelvtanának 1602-es, talán Alvinczi Péter által átdolgozott kiadása

→Piscator szinkretikus ~ei a ráizmist próbálták egyeztetni a humaniorák hagyományos, a ref. ortodoxia által is elfogadott előadásával. A század közepe tájától erősödött Ramus tanainak befolyása a mester angol és holland követőinek nyomán. A 17. sz.-i magyar iskolatörténet fontos része →Comenius tevékenysége. Ő maga 1650–54-ben Sárospatakon tanított; reformelképzeléseit tükröző ~einek száznál több kiadása látott napvilágot Mo.-on. A karteziánus filozófia (→kartezianizmus) megjelent →Apácai Csere Jánosnál; Descartes hatását mutatja a század második felében a magyar karteziánusok munkássága is. A kat. iskolázás meghatározói a jezsuiták voltak. A rend 1599-ben kiadott *Ratio studiorum*a nemcsak az iskolarendszert szabályozta, hanem a ~ekről is rendelkezett. Az Európa-szerte egysegesen használt munkák a humán tudományokat Arisztotelész, Cicero és Quintilianus szellemében tárgyalták.

A ~ek döntő többsége latin nyelvű, a

legelemibb szinten és a latin alapfokú tanítása során azonban az anyanyelvet használták. A latin nyelvkönyvekben mind gyakrabban megjelenő magyar nyelvű magyarázatok, párhuzamos ragozási táblázatok eleinte kizárólag a latintanulás könnyítését célozták, később azonban egyre nagyobb szerepük volt az anyanyelv szabályainak elsajátításában. A leg egyszerűbb rétegek kulturális felemelkedését várták attól, hogy megtanuljanak anyanyelvükön olvasni, esetleg írni. Ezt a célt szolgálta →Dévai Bíró Mátyás helyesírási szabályzata (*Orthographia Ungarica*, 1549) éppúgy, mint az ábécéskönyvek →Heltai Gáspártól (1553) és →Bornemisza Pétertől (1577) →Szönyi Nagy Istvánig (1695). A humanista képzet célja az volt, hogy a diákok mielőbb tudjanak latinul olvasni, írni és beszélni. Az oktatás magasabb fokán az anyanyelv (Apácai Csere János) vagy a magyar terminológia (→Martonfalvi Tóth György) bevezetését célzó ritka próbálkozások elszigetelt kísérletek maradtak. A grammatikai munkákban és szótárfeleségekben szükségszerűen megjelenő magyar részek mellett a ~irodalom nemzeti vonatkozásait mutatják az iskolában olvasott klasszikus szerzők fordításai, pl. →Pesti Gábor magyar Aesopusa (1536), →Balog György Cicero- és Cornelius Nepos-fordítása (1694), Florus műveinek dálnoki →Benkő Márton-féle magyar változata a 17–18. sz. fordulóján.

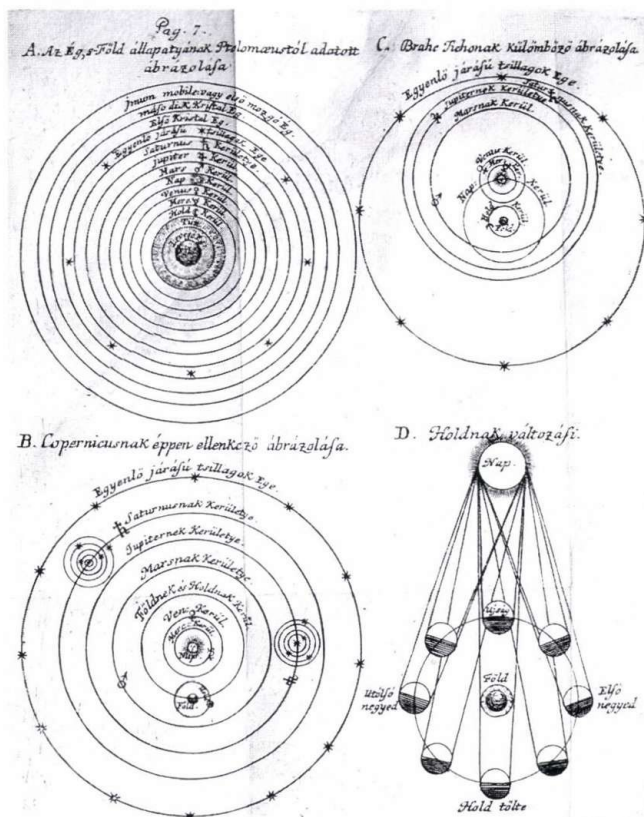
2. 18. század

A 18. sz. közepétől erősödött az állam és a társadalom igénye az értelmiségi szakemberek és az alacsonyabb társadalmi rétegek közműveltségének emelése iránt. A hasznos állampolgárok nevelése államérdekké vált, s ez kikényszerítette az oktatás és az oktatásszervezés korszerűsítését. A bécsi udvarban 1760-tól működött a tanulmányi bizottság; 1777-ben megjelent a →*Ratio Educationis* és második része, a *De institutione et argumentis studiorum*, majd a népoktatási tervezet (*Proiectum supplementi benigni instituti literarii, quod ad scholas nationales attinet*, 1778). Bár a kat. vallás erős túlsúlyával, de kialakult egy modern is-

kolarendszer, amely mind az életkorhoz (elemi és középiskolák), mind a településfajtaéhoz, azaz az iskolások várható társadalmi szerepéhez (falusi, kisvárosi és nagyvárosi iskolák) alkalmazkodott; az oktatás érvényességi köre pedig új rétegekre terjedt ki (kisgyermek, leányok, falusi lakosság). Az oktatás a vallástól függetlenített szakismeretek közvetítését célozta; elkülönültek a tantárgyak. Az alkalmazott új →iskolai oktatási módszerek (szemléltetés, közös oktatás és közös olvasás) megkivánták, hogy minden tanulónak saját könyve legyen. Mindezek következtében a ~írás és -kiadás a többszörösére nőtt (1750–76 között 6 tantárgyból 9 ~, 1777 és 1800 között 18 tantárgyból 43 ~; részben átdolgozások, ill. fordítások). Emellett növekvő számban jelentek meg tudomány-népszerűsítő művek és szórakoztatva oktató antológiák, elsősorban a gyermek és ifjúsági korosztály számára.

A természettudományi ismeretek gyorsabban különültek el és önállósodtak tantárgyakként. A természetrajz tárgyban fizika, csillagászat, biológia, ásványtan egyesült, de a szakosodás (fizika–biológia) megindult. Anyaguk jól kialakult, nagy része standard, a különbség kevés (pl. fizikában: van-e fénytán, hőtán; biológiában: van-e ásványtan, demográfia); tárgyalásuk a kor szintjén szakszerű, szakszókincsük kialakulóban van. A modern természettudományos világkép azonban csak lassan, nehezen, erőteljes viták árán nyert teret. Vitatták azt is, mi a természettudományos ismeretszerzés célja: az Istenhez vezérlés-e (→Bertalanffi Pál, *Világnak két rendbéli rövid isméréte*, Nagyszombat, 1757; →Sartori Bernát, *Magyar nyelven filozofia*, Eger, 1772; William Derham, *Physico-theologia*, ford. →Ségesvári István, Bécs, 1793), a tudományos világszemlélet kialakítása (Charles Rollin, *Gyermekek físiakája*, ford.

Csillagászati ábra
Bertalanffi Pál könyvében
(Nagyszombat, 1757)

→Szőnyi Benjámin, Pozsony, 1774) vagy a földi boldogulás (mezőgazdasági szakmunkák, *A természetnek vizsgálatjára [...] vezérlés*, Buda, 1781).

Legelősebbek a fizika-ek összeütközései a csillagászati világkép körül: a többség (Bertalanffi; Sartori; Pálóczi Horváth György, *Természetnek és kegyelemnek oskolája*, Győr, 1775) Tycho Brahe kompromisszumos világképét népszerűsíti, vagy állásfoglalás nélkül ismerteti a véleményeket (→Molnár János, *A természetiek-ről Newton tanítványinak nyomdoka szerint*, Pozsony–Kassa, 1777), csupán *A természetnek vizsgálatjára [...] vezérlés* c. módszertani könyv áll ki határozottan a kopernikusi világkép mellett. Egy-egy ~ szemléletének konzervativizmusát jelzi, hogy bizonyos kérdésekben mint végső érvhez a Szentíráshoz folyamodik (pl. Sartori Bernát: a fagyás magyarázata, a folyó- és kútvizek eredete, a Föld mozgatlanságának igazolása stb.); *A természetnek vizsgálatjára [...] vezérlés* azonban, noha célnak tekinti a Teremtő mindenhatóságáról való meggyőzést, a konkrét anyag tárgyalásában teljesen mellőzi az isteni és a bibliai vonatkozásokat.

A biológia rendszere többnyire a földgolyó (ásványok), a növények, az állatok (közte az ember) leírásából áll, ezen belül a tagolás ritkán rendszerszerű (de pl. a barmok, ill. szoptató állatok, madarak, halak, kételtűek, bogarak, férgek felosztását lásd →Gáti István, *A természet története*, Pozsony, 1795; G. Ch. Raff, *Természeti történet a gyermekeknek*, ford. Fábián József, Veszprém, 1799), sokszor a gyakoriság vagy a kuriozitás a csoportosítás szempontja. A közvetített anatómiai ismeretek részletesek, a belső működés leírása azonban vázlatos (pl. emésztés: R. Z. Becker, *Szükségben segítő könyv*, ford. Kömlei János, Pest, 1790; *Egészséget tárgyaó katekizmus*, Sopron, 1794) vagy zavaros (pl. kisvérkör: Bertalanffi). A lélek hitéhez valamennyi ~ ragaszkodik, hogy a magasabb rendű értelmi és érzelmi működéseket megmagyarázhassa (Bertalanffi, Gáti). Világsemléleti különbözést jelent köztük a természet és a test teleologikus teremtettségének gondolata (Der-

ham, ford. Segesvári) vagy ennek hiánya. Olykor demográfiai, népességstatisztikai ismereteket is tartalmaznak.

A földrajz népszerű tudománya a biológiához hasonlóan csaknem tucatnyi ~ben jelent meg, s anyaga is meglehetősen kialakult, csak ritkán vegyült más tudományokkal (pl. természetrajzzal, lásd Bertalanffi, vagy bibliai históriával, lásd →Losontzi István, *Hármas kis tükör*, Pozsony, 1773). Magában foglalja a természeti és a társadalmi környezet leírását (nyelvek, eredet, közigazgatás, állampolgári ismeretek stb.). A legkidolgozottabb →Lázár János francia eredetiből német közvetítéssel fordított könyve (Lenglet Dufresnoy, *Röviden egybefoglalt gyermekek geográfiája*, Szeben, 1750); a legnagyobb sikert Losontzi István 71 kiadást megért *Hármas kis tükre* aratta. Megjelent a tájföldrajz is (Petik Ambrus, *Geográfia, avagy tekintetes, nemes Békés vármegye tartományja földének leírása*, Gyula, 1784, kézirat).

A társadalomtudományok tantárgyi struktúrája lassabban alakult ki, a 18. sz. második felében a magyar nyelvtan, az idegennyelv-oktatás, a bibliai história és a nagyon csekély óraszámú tanított magyar történelem különült el, és a nyelvtan kivételével –ekkel is szerényen képviseltették magukat (8 nyelvtan-helyesírás, 2 német és 2 latin nyelvkönyv, 2 bibliai história, 2 magyar történelem). A társadalomtudományi ismereteket jórészt a tudomány-népszerűsítő művek és szórakoztatva oktató, ifjúságnak szánt antológiák közvetítették. Anyaguk kialakulatlan, nélkülözi a tudományos jelleget, a rendszerezettséget (a történetiséget rendező elvként csak a magyar és a bibliai történet alkalmazza), tárgyalásuk sokszor szakszerűtlen. Csupán az egyébként meglehetősen konzervatív szemléletű, teleologikus felfogású *Hasznos mulatság* (ford. Klobusiczky Antal, Pozsony, 1764) próbálkozik a társadalomtudományi ismeretek rendszerezésével: mind a társadalmat, mind az ember javait a tisztetreméltóság, a hasznosság és a kellemetesség szempontjai szerint osztja föl. Értékrendjük azonban meglepően azonos

Illusztráció Fábián
József Természeti
história a
gyermeknek...
(Veszprém, 1799) c.
tankönyvéből

és korszerű. Erőteljesen jelenpártiak: mitológia és ókortudomány helyett ismereteket adnak az iszlámról, a keleti országokról, a modern külföldi irodalmakról, találmányokról ([Szaller György.] *Különbféle példázatok és oktatások*, Pozsony, 1793; P. J., *Új esztendei ajándék*, Kolozsvár, 1799); töreksenek a babonák lerombolására (ennek legkialakultabb területe azonban a természettudomány). Jellemző a tudás értékebe, hatalmába ve-

tett bizalom (Marie Beaumont, *Kisdedek tudománnyal teljes tárháza*, ford. Derzsi Ö. János, →Tordai Sámuel, I–IV, Kolozsvár, 1781), a munkás életmód értéként való feltüntetése, a polgáriasult életcselekmény, életmód igenlése. A művekből kibontakozó állameszmény a felvilágosult abszolutizmus jegyeit viseli. Főleg a konzervatívabb szemléletű szerzők fogékonyak a magyar nyelv veszélyeztetettségének eszméjére, sürgetik ápolását, ér-

Az olyan betegekkel való bánásról, a' kik felől bizonytalan, ha meg hóltak é valósággal, vagy sem?

**Ha nints is mindenkor haszna hűségednek ;
Elég, hogy meg felelsz kötelességednek.**

Részlet a Szükségben segítő könyvből (Pest, 1790)

tékeinek megbecsülését, nagykorúságának elismerését.

Lásd még: →iskoláskönyv, kéziratos (középkori); →tankönyvkiadás.

Kiad.: BHA 40, 2007 (hasonmás); Comenius, *Orbis pictus in Hungaricum, Germanicum, et Slavicum translatus*, kiad. MÉSZÁROS István, Bp., 2006 (hasonmás).

Irod.: LIGETI Béla, *A magyar matematika története a 18. század végéig*, Bp., 1953; CSINÁDY Gerő, *Földrajzi tankönyvirodalmunk a 18. században*, Pedagógiai Szemle, 1959; M. ZEMPLÉN, 1964; SZÉNÁSSY Barna, *A magyarországi matematika története a 20. század elejéig*, Bp., 1970; SZABADVÁRY Ferenc, SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán, *A kémia története Magyarországon*, Bp., 1972; ifj. BARTHA János, *Mezőgazdasági szakirodalmunk a 18. században*, Bp., 1973; *A magyar kritika évszázadai*, I, *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*,

szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981; MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., 1981; WACZULIK, 1984; MÉSZÁROS István, *A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció korának nevelésügye*, Bp., 1985; Uő, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp.–Dabas, 1989; *Római szerzők 17. századi fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993; *Technikatörténet. 1760–1960*, szerk. ENDREI Walter, JESZENSZKY Sándor, Bp., 1993; PÖCSI Katalin, *A magyar nyelvű geográfiai irodalom kezdeitől. Földrajzi leírások a 18. századból*, MKsz, 1994; BARTÓK István, „Sokkal magyarrabbul szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998; S. SÁRDI Margit, *Tankönyvháború. Gyermekek könyvkiadás a 18. század második felében*, in „Hatvanodik”. Horváth Iván hatvanadik születésnapját köszöntik

munkatársai, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., 2008; BARTÓK István, *A európai elméleti irodalom recepciója Molnár Gergely grammatikai kézikönyveiben*, in *Erdély reneszánsza. A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, I, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2009.

Bartók István (1.)–S. Sárdi Margit (2.)

tankönyvkiadás (a 16. sz.-tól 1735-ig)

A 15–16. sz. fordulóján a →budai Nagyboldogasszony-templom (a mai Mátyás-templom) mellett működött az akkori Mo. legkiemelkedőbb humanista →gimnáziuma, a Boldogasszony-iskola. Tanulóinak száma magas lehetett. Erre enged következtetni, hogy a budai könyvkereskedők – egyben az első hazai tankönyvkiadók – több kiadásban is megjelentettek különféle iskoláskönyveket a 16. sz. elején. Elsősorban természetesen a helyi keresletet kellett figyelembe venniük.

Johannes Paep budai könyvkereskedő 1507-ben, Velencében adta ki az első budai tankönyvet, a *Doctrinalét*: a poétikát-retorikát is tartalmazó, népszerű középkori latin nyelvtankönyvet. 1509-ben szintén Velencében kiadott egy Donatus-kötetet is. Ugyanebben az évben azonban egy másik budai könyvárus, Urban Kaym is tankönyvvel jelentkezett, egy Donatus-változattal: *Dialogus Donati grammatici de octo partibus orationis*, melyet Nürnbergben nyomtattak. 1515-ben ez utóbbi Donatus-változat egy neves krakkói tanár, Johannes Glogoviensis átdolgozásában jelent meg Strasbourgban. A nagy keresletet jelzi, hogy Kaym 1517-ben Velencében ismét kiadta a Donatust. 1518-ban Bécsben Kaym újra megjelentette a *Doctrinalét*, de csak a második részét, Johannes Glogoviensis magyarázataival. 1519-ben a *Doctrinale* első részét is kihozta új kiadásban, s még ugyanabban az évben kiadta a teljes *Doctrinalét* is, szintén velencei nyomdászt bízva meg a kivitelezéssel.

A latin nyelvkönyveken kívül más iskoláskönyveket is forgalmaztak a budai

könyvkiadók. Urban Kaym 1515-ben megjelentette Michael de Vratislavia krakkói egyetemi tanár *Introductorium dialecticae* c. logikatankönyvét, 1517-ben pedig egy *Cato moralissimus* c. könyvecskét adott ki. Az egyetemi bölcsészfakultásokon ismert természetfilozófiai munka volt Arisztotelész kötete, a *Parvulus philosophiae naturalis*. A budai Boldogasszony-iskola nagydiák tagozatán ezt is tanulmányozhatták, mert 1519-ben Kaym megjelentette.

Szinte kizárólagosan tankönyvek előállítására, kiadására rendezkedett be Johann →Honter, a nagynevű barcasági reformátor Brassóban. Nyomdája 1539-ben kezdte működését (→Brassó nyomdászata és könyvkiadása). Az első évben kétkötetes latin nyelvtant adott ki, sajtó alá rendezett egy Cato-kötetet, egy logika- és egy retorikatankönyvet, valamint öt szentenciagyűjteményt (köztük Seneca- és Szt. Ágoston-válogatást, valamint Rotterdami Erasmus *Epitoméját*). Ezt követően nyolc görög nyelvű kötet is elhagyta a brassói sajtót: egy görög nyelvű görög nyelvtan, logikai és retorikai művek, költemények, valamint szentenciagyűjtemények. Két jogi tankönyvet is megjelentetett, három kiadványával pedig a helyi iskola speciális igényeit igyekezett kielégíteni: kiadta Terentius hat színdarabját, egy énekeskönyvet négy-szólamú karművekkel, valamint saját művét, az első hazai földrajzi tankönyvet, a *Rudimenta cosmographicát* (1541, 1542). Honter 1549-ben bekövetkezett halála után a brassói nyomdában csökkent ugyan a tankönyvtermelés, de 1569-ig még kétszer megjelentették Honter, egyszer pedig Melanchthon latin nyelvtanát, egy görög nyelvtant (két kiadásban is), egy latin–görög stílusgyakorlat-kötetet, Cicero leveleit, Seneca bölcs mondásait, valamint az ev. katekizmust németül és románul. 1569-ben azután hosszú időre megszűnt Brassóban a könyvkiadás.

Az 1550-ben alapított kolozsvári nyomda (→Kolozsvár nyomdászata és könyvkiadása) legfőbb kiadványa az az elemi latin nyelvtankönyv volt, amelyet →Molnár Gergely szerkesztett különféle